

FUNKSIONAL SINTAKSİSDƏ SEMANTİK SƏVİYYƏ

2300 il ərzində dilçilikdə Ərəstu ənənəsi, düşüncəsi, yəni hər şeyə formal məntiq axarında yanaşmağa üstünlük verilmişdir. Odur ki dilçilikdəsözə,cümləyə öncə, bir növ, qabıq, yəni forma kimi baxılmış, yalnız bundan sonra iç tərəfi təşkil edən məna - semantika diqqəti özünə çəkmişdir.Halbuki formallığı ikinci planda saxlayan canlı danışiq dili - nitq mənanın ilkin olduğuna bariz nümunədir.Həqiqətən, danışan üçün cümlədə hansı nitq hissələrinin,cümlə üzvlərinin, onların sırasının heç bir əhəmiyyəti yoxdur.Təki fikir çatdırılsın.Danışıq əsnasında qrammatik qaydalar belə, pozula bilər. Lakin dinləyən hər şeyi anlar.

İnsan düşüncəsi üç aləm ilə bağlıdır:

gerçək aləm;

xəyali (virtual) aləm;

daxili (insanın öz aləmi) aləm.

Adresant fikrini hər üç planda belə çatdırır bilər:

Real aləm:

Göyün üzü qızarmışdı.

Televizorda “Arşın mal alan” filminin rəngli variantı göstərilirdi.

Xəyali aləm:

Yayda Yaponiyaya səyahət etmək istərdim.

Qarşıma ayı çıxsın, bağrım çatlayar.

Daxili aləm:

Mənə elə gəlir ki, o, müəllimdir.

Onun səsi yadımdan çıxmır.

Funksional sintaksis üçün konkret üç fərqli tələb vardır:

- semantik quruluş və onların tərkib elementlərinin təsvirin əsasını yaratmaq (semantik kateqoriyalar);

- qurulmuş semantik quruluş və kateqoriyanı ifadə edərkən “x” dilində (və ya “x” və “y” dillərdə) istifadə edilə bilən dil vasitələrinin təsviri;

- dil vasitələrinin istifadəsində mümkün məhdudiyyətlərin müəyyən edilməsi.

Ümumilikdə fikrin digər tərəfə çatdırılması ünsiyyət varlığı olan insan üçün olduqca önəmlidir. Kommunikasiya sevən insan digər tərəfin düşüncələrini açmağa, mənalandırmağa çalışır.

Belə olduqda fikrin formal – üst qat quruluşu əmələ gəlir. Yaranmış cümlənin səth quruluşu artıq min illər boyu təfərrüatı ilə öyrənilmiş təbəqəni təşkil edir. Bu, cümlənin alt – dərin səthində yerləşən fikrin mənası hesabına yaranır. Beləliklə, fikir özünün formal - semantik tərəfi ilə meydana olur.

Formal təqdimatda cümləyə cansız material kimi yanaşılaraq, sanki fikrin özünə o qədər deyil, “qabığına” diqqət yetirilir, quruluşuna görə hissə-hissə təhlil edilərək, semantikasi birtərəfli – bitmiş bir fikir kimi qəbul edilir. Halbuki məsələ bununla bitmir.

Məlumdur ki, cümlə ünsiyyətin ilk və əsas vahididir. Cümlə vasitəsi ilə fikir formalaşır, ifadə olunur, başqasına ötürülür. Struktur, semantik və kommunikativ cəhətlər cümlədə bir-birilə qarşılıqlı əlaqə və münasibətdə olur. Cümlənin quruluşunda kommunikativ cəhət çox mühüm yer tutur və məhz kommunikasiya ehtiyacı cümlənin semantikasını və quruluşunu müəyyənləşdirir. Buna görə də cümlə problemi sintaksisin əsas məsələlərindəndir. Cümlə fikrin formalaşması, ifadəsi, başqasına ötürülməsi üçün əsas vasitə olduğundan özünün çoxcəhətliliyi ilə səciyyələnir. Cümlə fikir mübadiləsi və ən mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Cümlə hər bir dilin qanunları əsasında qrammatik cəhətdən formalaşan və bitmiş fikir ifadə edən nitq vahididir.

Son dövrlərdə dilin sintaktik quruluşu iki səviyyədə öyrənilir. Birinci səviyyədə dilin sintaktik quruluşu öyrənilir ki, bu məsələlərlə ənənəvi (potensial) sintaksis məşğul olur. İkinci səviyyədə isə aktual sintaksis nitqin sintaktik quruluşunu öyrənir. Potensial sintaksisin əsas vahidi cümlə, aktual sintaksisin əsas vahidi söyləmdir. Söyləm müxtəlif fikir ifadə edən ünsiyyət vahididir. Söyləm əksərən cümləyə uyğun gəlsə də, bəzən cümlə çərçivəsindən kənara çıxır, dil sisteminin müstəqil vahidi sayılır və cümlədən fərqləndirilir. Belə ki, bir cümlə kommunikativ funksiyasından asılı olaraq bir neçə söyləmin ifadəsinə xidmət edə bilər.

Yeri gəldikdə, eyni bir cümlə çox fərqli informasiyalara tuş ola bilər. Məs., funksional sintaksis üçün vacib göstəricilərdən biri olan aktual üzvlənməyə görə üç sözdən ibarət cümlə 5 məlumat mənbəyi kimi çıxış edə bilər.

Məsələn:

Orxan kitab oxuyur.

Orxan NƏ EDİR?

- kitab oxuyur.

Orxan NƏ oxuyur? - kitab

Orxan kitab OXUYURMU? (Orxanın KİTABA MÜNASİBƏTİ NECƏDİR?)

- oxuyur.

NƏ BAŞ VERİR? - Orxan kitab oxuyur.

KİM kitab oxuyur? - Orxan.

Göründüyü kimi, cümlə səthində – eyni formada olan cümlələrin hamısı alt qatda semantik cəhətdən fərqlidir. Yəni burada forma ilə semantika üst-üstə düşməyib.

Ümumiyyətlə, sonrakı nümunədən də məlum olurki, adətən cümlənin formal və semantik tərəfləri arasında uyğunsuzluqlar olur:

İşdə hamı Arifə hörmət edir.

Hamı işdə Arifə hörmət edir.

Arifə işdə hamı hörmət edir.

Arifə hamı işdə hörmət edir.

İşdə Arifə hamının hörməti var.

Arifə işdə hamının hörməti var.

İşdəkilərin/işçilərin hamısı Arifə hörmət edir.

İşdəkilər/ işçilər Arifə bir nəfər kimi hörmət edir.

Hamının Arifə işdə (böyük) hörməti var.

Hamının işdə Arifə hörməti var.

İşdə elə adam yoxdur ki, Arifə hörmət etməsin.

İşdə elə adam tapılmaz ki, Arifə hörmət etməsin.

Göstərilən cümlələr formal cəhətdən - cümlə üzvlərinin və ya söz sırasının dəyişməsi nəticəsində 12 cür variant yaratdı. Lakin bunların hamısı eyni semantik quruluşa aiddir. Burada Arifə olan münasibət onun xeyrinə olduğu üçün o, funksional sintaksis meyarına görə həmişə Resipiyent (yəni xeyrinə iş görülən şəxs) kimi, hamı isə Agens (yəni iş görən, işə nəzarət edən) kimi qəbul edilir.

Bu nümunələrdə cümlələrin səthi, yəni formal quruluşu müxtəlif olduğu halda, alt qatda yerləşən semantik quruluşu eynidir.

Bu iki nümunə sübut edir ki, cümlələrin formal və semantik quruluşları arasında uyğunsuzluqlara - asimmetriyaya heç də az rast gəlinmir.

Funksional sintaksis çərçivəsində dildə təsvir prinsipini izah edən daha iki nümunəyə diqqət yetirək.

Aşağıdakı söyləm/cümlələrdə səbəb-nəticə əlaqəsi ifadə olunur.

1-ci cümlə ("*Tələsməyim hesabı ödəməyi unutmağımla nəticələndi*") eyni məna tipinin formal ifadəvasitiləri ilə bağlıdır:

"Tələsərək hesabı ödəməyi unuttum"

"Tələsib hesabı ödəməyi unuttum."

"Tələsdiyim üçün hesabı ödəməyi unuttum."

"Tələsdim, hesabı ödəməyi unuttum"

"Tələsdiyimdən hesabı ödəməyi unuttum."

"Tələsirdim və hesabı ödəməyi unuttum"

"Tələsirdim və buna görə də hesabı ödəməyi unuttum"

"Tələsirdim, ona görə də hesabı ödəməyi unuttum"

"Hesabı ödəməyi unutduğuma səbəb tələsməyim oldu"

"Tələsməyim hesabı ödəməyi unutmağıma səbəb oldu"

və nəhayət, "Tələsməyim hesabı ödəməyi unutmağımla nəticələndi".

Göründüyü kimi, ifadələr bir-birlərindən formalarına görə (mürəkkəb cümlələr, bağlayıcılar, feillər və s. baxımından) fərqli olsalar da, ümumi prinsipə əsasən funksional sintaksisin Səbəb - Nəticə fəslində təsvir edilir.

2-ci cümlə də funksional sintaksisdə fikir mənbəyinin nə cür tərzdə ifadə olunduğuna nümunədir:

"Müdirə görə,

"Müdir inanır ki,

"Müdir düşünür ki,

"Müdirin nöqtəyi-nəzərinə görə,

"Müdirin zənnincə,

"Müdirə elə gəlir ki, cavan mütəxəssisin parlaq gələcəyi var.

Bu cümlələrin önündə işlənən hissələr leksik-sintaktik təqdimatına görə nə qədər fərqli olsalar da, hamısı eyni semantik quruluşu təşkil edərək, funksional sintaksisin Avtorizasiya bölgüsünə daxildir.

Göründüyü kimi, funksional sintaksisdə əsas məqsəd müəyyən kateqoriyalara xas mənalara yaradan quruluşları təsvir etməkdir. Semantik səviyyənin gerçəkliyə və dil səviyyəsinə münasibətinə diqqət yetirdikdə aydın olur ki, semantik səviyyə, bir tərəfdən, gerçəklik, digər tərəfdənsə, dil səviyyəsi ilə əlaqədardır. Bunlar bir-birinə qarşılıqlı surətdə bağlıdır.

Gerçəkliyin bir parçası olan situasiya nitq zamanı danışan üçün başlanğıc – çıxış nöqtəsi rolunu oynayır. Ancaq situasiya adresantın adresata çatdırmaq istədiyi məlumat üçün yalnız bir vasitədir. Çünki danışan adətən gerçəkliyin bu məqamını fərdi kommunikativ tələbatlarına uyğunlaşdırılmış şəkildə önə çəkir, əslində izah-şərhi ilə situasiyanın çalarlarını öz xeyrinə məhdudlaşdırır. Belə olduqda çatdırılan gerçəklik materialında, bir növ, məlumat-təfəsilat baxımından arınma baş verir ki, bunu ilkin – 1-ci arınma (1-ci filtr) kimi adlandırmaq olar.

Belə bir vəziyyətdə semantik quruluşun əsasını təşkil edən işlərin vəziyyəti yaranır. Bundan savayı, adresant, bir qayda olaraq, ifadəsinə subyektiv elementlər qatır. O nəinki işlərin vəziyyəti barədə məlumat verir, həm də münasibətini bildirərək onu şərh edir.

Söyləmin söz forması-cildinə gəldikdə isə, ümumiyyətlə, danışanın nə məqsədlə ünsiyyətə girib-iştirak etməsi də əhəmiyyət kəsb edir.

Bütöblükdə semantik səviyyə danışanın funksional sintaksis çərçivəsində ifadə etmək istədiyini qabarıq şəkildə müəyyənləşdirir.

Növbəti mərhələdə danışan kommunikativ məqsəddə uyğun olaraq, bu semantik quruluş üçün səs-ton ifadəsi seçir. Bu zaman verilən dilin imkanları və ünsiyyət kontekstinə bağlı şərait nəzərə alınır. Bu zaman 2-ci arınma (2-ci filtr) baş verir.

Gündəlik təcrübəmizdən bildiyimiz kimi, çox vaxt ifadə etmək istədiyimizi tam əks etdirməyən dil ifadələri ilə kifayətlənməli oluruq. Fikirlərimiz üçün dəqiq söz tapa bilməyəndə deyirik: “söz tapmaqda çətinlik çəkirəm,” daha dəqiq necə demək olar/dı,” bunun üçün uyğun söz tapa bilmirəm”. Bəzən danışana elə gəlir ki, çatdırılası fikrin ifadəsi üçün dildə kifayət qədər dəqiq vasitələr – söz, ifadələr yoxdur.

Nitqin anlaşılan səviyyədə ən kiçik vahidi olan cümləyə nəyin ekvivalent olduğuna diqqət yetirilərsə, belə bir nəticə çıxarmaq mümkündür ki, cümlənin semantik quruluşu deyil, onun mənası əsasdır.

Ancaq funksional sintaksisdə semantik quruluş ilkin, vacib sayılır və cümlənin mənası yardımçı rol oynayaraq, ehtiyac duyulduqda cümlənin semantik quruluşunun mənasını dəqiqləşdirməyə xidmət edir.

Bildiyimiz kimi, ənənəvi sintaksisdə cümlələr ayrılıqda götürülərək, məna baxımındansa tipik quruluş – formal sxemlərinə görə nəzərdən keçirilib təhlil edilir. Funksional sintaksisdə də ümdə məqsəd cümlənin məna vahidləri deyil, onların arxasında duran tipik semantik sxemləri təsvir etməkdir.

Məlumdur ki, insan həyat gerçəkliyinin məhsulu olaraq, bilavasitə ona bağlı varlıqdır. Onun həyata baxışı da bu gerçəklikdən keçir. Gerçəkliyi müxtəlif situasiyalar təşkil edir ki, onların tərkibi aktual və qeyri-aktual olaylara bağlıdır. Bunlar isə təyinatına görə fərqli işlərin gedişatını, vəziyyətini təşkil edir.

Bir sözlə, funksional sintaksisdə ənənəvi, formal sintaksisdəki kimi cümlənin mənası köməkçi vasitədir. Əsas onun quruluşudur. Ənənəvi sintaksis üçün qrammatik, formal quruluş vacib olduğu halda, funksional sintaksis üçün semantik quruluşdur.

Funksional sintaksisdə cümlənin semantikasi əsas rol oynamadığına görə onun üçün xüsusi işarələr, izahı üçün “süni” dil yaratmağa ehtiyac qalmır.

Lakin semantik quruluşa gəldikdə isə, təbii dildəki vasitələrlə semantik quruluşdakı hərəkət, vəziyyət, münasibət və s. əks etdirmək üçün həmin mövqelərdən çıxış edərək, dilimizə doğma olmasa da, semantik mövqeni düzgün işıqlandıran cümlələr yazası oluruq.

Bir neçə cümlənin üst – səth qatında verilən məlumatların mahiyyətinə diqqət yetirək:

Məna soyuqdur.

Uşaq qrip tutub.

Qız qızdırmalıdır.

Bu cümlələrin hamısında fizioloji cəhətdən öz üzərində təsir duyan, yəni funksional sintaksisdə *Eksperiens* adlanan aktantın hansı vəziyyətdə olduğu göstərilir. Aydın olur ki, bu cümlələr dərin semantik quruluş daxilində *Fizioloji vəziyyət* predikatına uyğun gəlir. Odur ki həmin vəziyyəti düzgün əks etdirdikdə “süni-qurama” cümlə yaradıb, belə bir mənzərə ilə qarşılaşırıq:

Mən soyuq vəziyyətdəyəm.

Uşaq qrip vəziyyətindədir.

Qız qızdırma vəziyyətindədir.

Göründüyü kimi, funksional sintaksis baxımından cümlənin mənasına onun semantik təsnifatını əks etdirən forma ilə vermək lazım gəlir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində

1.Əlizadə F.F. Funksional sintaksisdə aktantların rolu // Türkölogiya jurnalı, № 3-Bakı, s.65-72

2.Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Bakı, Elm və təhsil, 2000

Rus dilində

3.Бондарко А.В. (отв. ред.). Теорияфункциональнойграмматики. Субъектность. Объектность. Коммуникативнаяперспективавысказывания. Определенность/неопределенность. СПб, 1992

4.Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса. М., 2005

5.Матезиус В. Отак называемом актуальном членении предложения

// Пражский лингвистический кружок: Сборникстатей.М.: Прогресс, 1967

6.Хэллидей М.А.Место функциональной перспективы предложения (ФПП) в системе лингвистического описания // Новое в зарубежной лингвистике. М., 1978. Вып. VIII

XÜLASƏ

Məqalədə göstərilir ki, cümlə forma və semantikasına görə iki cür təzahür edir. Buna görə də o, cümlədə üst və alt qatlar yaradır.

Üst – səth qatda cümlə ənənəvi formal sintaksis üçün donuq təhlil materialına çevrilir. Funksional sintaksisdə isə əsasən semantik quruluşlara diqqət yetirilir. Bunun əsasında cümlə daxilindəki münasibət, vəziyyət və s. özəlliklər üzə çıxır.

Müəllif bir sıra faktlarla göstərir ki, cümlələrin forma və semantikasi arasında uyğunsuzluqlarayətərincə rast gəlinir. Bir sıra hallarda eyni formada olan cümlə müxtəlif semantik quruluşlar yaradır. Lakin əksinə olan hallar da mövcuddur, yəni müxtəlif quruluşlu cümlələr eyni semantik quruluşlara xidmət edir.

Buradan da nəticə çıxarmaq olur ki, passiv qrammatika ilə aktiv qrammatika mövcuddur və buna səbəb adresant və adresatların, yəni danışan yazan, (aktiv) və oxuyan, dinləyənin mövqeləridir.

Açar sözlər: *cümlə, semantika, ənənəvi formal sintaksis, funksional sintaksis, formal quruluş, semantik quruluş, formal-semantik uyğunsuzluq*